

KNYGŲ IR JŲ AUTORIŲ ASMENINĖ ORTOGRAFIJA XIX A. PABAIGOJE–XX A. PRADŽIOJE

Jurgita Venckienė

Raštijos paveldo tyrimų centras
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5
LT-10308 Vilnius, Lietuva
jurgita.venckiene@lki.lt

1. ĮVADAS.

Besikuriančios lietuvių bendrinės kalbos (toliau – bk) ortografija – tiek raidynas, tiek rašybos principai – nebuvo suvienodinti keletą dešimtmečių, įvairavo net ir 1901-aisiais pasirodžius ir Jono Jablonskio *Lietuviškos kalbos gramatikai*. Apie XIX a. paskutinio dešimtmečio ir XX a. pradžios dvigubus ortografijos standartus jau esu rašiusi: periodikos leidėjai taikėsi prie skaitytojų ir vienaip spausdino laikraščius mažiau išsilavinusiems, kitaip – inteligentijai (Venckienė 2004, 207–212). Giedrius Subačius, tyręs to laikotarpio JAV lietuvišką spaudą, nustatė, kad čia būta dvejopos – knygų ir periodinių leidinių – ortografijos (Subačius 2004, 189–201).

Zigmas Zinkevičius rašė, kad XIX a. pabaigoje „[r]ašytojai bendradarbiavo laikraščiuose ir žurnaluose [...]. Jie paprastai rašė kaip laikraščiuose nusižiūrėję į anų kalbą“ (Zinkevičius 1992, 106). Tačiau analizuojant to laikotarpio kai kurių autorių ortografiją pastebėta, kad tarp spausdintų ir rankraštinų tekstų būta nevienodumų (plačiau žr. Venckienė 2015, 100–120; Venckienė 2019, 212). Suprantama, kad besiformuojančios bk sklaidai visuomenėje, priėmimui didesnės įtakos turi spausdinti darbai. Tačiau vykstant ortografijos modelių konkurencijai svarbi buvo ir asmeninė rašytinė komunikacija. Aistė Kučinskienė yra parodžiusi, kad laiškai XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje „buvo labai reikšminga kultūrinės organizacijos forma“ (Kučinskienė 2019, 18). Per juos tiesiogiai – išdėstant savo mintis dėl rašmenų, rašybos taisyklių, ar netiesiogiai – rašant savo pasirinktais ar siūlomais rašmenimis, dalytasi ir ortografijos idėjomis. Todėl siekiant nustatyti vieno ar kito autoriaus ortografines pažiūras, jų kitimą, įtakas, tirtini ne tik jų spausdinti darbai, bet ir rankraščiai.

Šio tyrimo tikslas – išsiaiškinti, ar XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje leistos knygos atspindi jų autorių pasirinktą ortografijos modelį. Siekiama įvertinti, kokie veiksniai, be autoriaus

pasirinkimo, dar galėjo turėti įtakos knygų ortografijai. Taikomas analitinis aprašomasis ir gretinamasis metodai: analizuojama ir lyginama kelių autorių rankraščių ir knygų ortografija, jos kitimas.

Tyrimui pasirinkti autoriai, kurių išlikusio rankraštinio palikimo ir knygų spausdinimo datos sutampa. Be to, siekiant įvertinti leidėjų įtaką, ieškota tokių atvejų, kai knygos leistos ne pačių autorių rūpesčiu, o patikėtos leidėjams ar net išleistos be autorių žinios. Tiriamu laikotarpiu didžiausią prestižą turėjo periodinės spaudos, ypač *Varpo* (1889–1905), *Ūkininko* (1890–1905), *Tėvynės sargo* (1896–1904) leidėjai, tad orientuotasi į jų leistas knygas. Taigi straipsnyje aptariama Liudvikos Didžiulienės (1856–1925), Dominyko Tumėno (1860–1919), Antano Baranausko (1835–1902) knygų ir asmeninė ortografija. Plačiausiai pristatomas Jono Basanavičiaus (1851–1927) atvejis: nors buvo sukūręs rašomosios bk modelį, jis taikytas ne visose šio autoriaus knygose.

2. SPAUSTUVININKŲ ĮTAKA KNYGŲ ORTOGRAFIJAI. Subačius, tyręs spaustuvininkų įtaką ortografijai XIX a. viduryje (Subačius 2001, 129–151), teigė, kad jie „siekė keisti ir šiek tiek keitė rašybą bei skyrybą. Būtų netikslu manyti, kad rengdami spaudinius jie tik tiksliai kopijuodavo rankraščius“ (Subačius 2001, 149). Išlikusi XIX a. pabaigos–XX a. pradžios korespondencija liudija, kad korektūrą tuo metu dažnai skaitė patys autoriai. Pavyzdžiui, Jonas Basanavičius rašė Martynui Jankui veikiausiai apie knygos *Apie senoves Lietuvos pylis* (1891) korektūrą: „Korrekturan išsiuņčiau [...] pirm kelun dienu ir, vilūs, asi jau jan apturejans“ (Basanavičius 1890-12-29); taip pat Vincas Kudirka: „Korektą noriu daryti *pats*“ (Kudirka 1896-12-15). Vadinas, spaustuvininkai daugiau galėjo keisti tik be autoriaus žinios spausdinamų leidinių, pavyzdžiui, maldaknygių, ortografiją¹.

Tiesa, jei autorius rinkosi neįprastus, retus ar net savo sugalvotus rašmenis, rimta kliūtis jo ortografijai knygoje išlaikyti galėjo būti ribotas spaudmenų inventorių. Pavyzdžiui, Povilui Januševičiui prieš spausdinant *Naują lietuvišką kalbomokslį* Juliaus Schoenke's spaustuvėje 1903 m. su rašmenimis <ı> [ie] ir apsukta <j> minkštumui žymėti, už naujų spaudmenų pagaminimą teko sumokėti 400 rublių (Skrebys 1937, 715). Spaudmenų savo knygoms buvo įsigijęs ir Jonas Basanavičius (žr. toliau, 4.2).

¹ Apie *Aukso altoriaus* maldaknygės ortografiją žr. Venckienė 2005, 93–123.

3. LEIDĖJŲ ĮTAKA KNYGŲ ORTOGRAFIJAI. XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje imta leisti knygas kaip periodinių leidinių priedus. *Ūkininko* (toliau – *Ūk*), *Tėvynės sargo* (toliau – *TS*) redakcijos tokių knygų ortografiją derino prie savo periodikos. Tiesa, periodiniuose leidiniuose aktyviau bendradarbiavę autoriai, kaip teigė Zinkevičius, jau buvo perėmę ir jų ortografiją (Zinkevičius 1992, 106), todėl jų asmeninė ir knygų rašyba nesiskyrė ar skyrėsi nedaug. Pavyzdžiui, *TS* 1897–1902 m. redagavusio Juozo Tumo asmeninė ortografija tuo metu buvo tokia pati kaip ir *TS* – jis rašė <ł> [l], <cz>, <sz>, <v>, <uo>. Taip pat 1898 m. išspausdintos ir jo knygos *Patarmės Rodos prideranczio elgimos* ir *Gydymas nuo pratrakimo ir nuo raupų įcziepijimu*, išėjusios kaip *Tėvynės sargo* priedai.

Tačiau leidėjų ortografijos modelius buvo perėmę ne visi autoriai. Ne vieno iš jų poziciją parodo Tumo požiūris į jo tekstų redagavimą:

neesu nei rasybos [sic!], nei sintaksės, nei kalbos, nei stiliaus specialistas; savo teorijų neturiu ir prie nieko neesu talmudiškai prikibęs. Tad valia jums kaip tik norite taisyti (Tumas 1912-07-11).

Dažnai autoriui terūpėjo, kad jo parengta knyga būtų išspausdinta ir pasiektų skaitytoją. Leidėjai jiems atrodė autoritetingi, pasitikėta jų nuomone ir dėl ortografijos. Taip atsirado dvigubi standartai – vienaip rašyta korespondencija, kitaip spausdinamos knygos.

3.1. *ŪKININKO* LEIDINIAI. LIUDVIKA DIDŽIULIENĖ. *Ūk* redakcijos įtaką knygų ortografijai iliustruoja Liudvikos Didžiulienės knygos *Lietuvos gospadinė, arba pamokinimai kaip prigulinčiai suvartoti Dievo dovanas* leidimai.

Pirmas, 1893-ųjų, *Lietuvos gospadinės* leidimas (toliau – *DiLG1893*) išėjo kaip *Ūk* Nr. 4 priedas. *DiLG1893* ortografija sutapo su tų metų *Ūk*: išspausdinta su <v> (*iszsiivirsiu* 3), <uo> (*duodat* 3), instr. sg. f. galūnėje rašyta -a (*su salietra ir kalendra* 5), o gen. pl. galūnėje -ų (*prastų ragaiszių* 3). Iš epistolinio palikimo matyti, kad pati Didžiulienė dar ir 1895–1896 m. rašė baranauskiškai²: <w> *Tewelius* (Didžiulienė 1895-10-17 1v), <ŭ> [uo] *prisirŭsze* (Didžiulienė 1896-09-15 1), instr. sg. f. galūnėje žymėjo nosinę raidę <ą> (*su skepetą* 1895-10-17 2v), gen. pl. rašė -u *Teweliu* (Didžiulienė 1895-10-17 1v) (plg. 1 lentelę).

² Plačiau apie Didžiulienės ortografijos kaitą žr. Venckienė 2019, 210.

1 lentelė. *Didžiulienės asmeninė ir DiLG1893 rašyba*

Didžiulienės asmeninė rašyba (1895)	<i>DiLG1893</i>	<i>Ūk</i> 1893
<ū>	<uo>	<uo>
<w>	<v>	<v>
instr. sg. f. -q, -ę	-a, -e	-a, -e
gen. pl. -u	-ų	-ų

1 lentelėje parodyta, kuo *Didžiulienės asmeninė rašyba* skyrėsi nuo *DiLG1893*. Matyti, kad *DiLG1893* pasirinktas *Ūk* ortografijos variantas³.

Antras papildytas *Lietuvos gaspadinės* leidimas išėjo 1895 m. (toliau – *DiLG1895*) kaip *Ūk* Nr. 5/6 priedas. Nuo 1894-ųjų *Ūk* rašmenys <cz>, <sz> buvo pakeisti <č>, <š>. *DiLG1895* vietoj ankstesnio leidimo <cz>, <sz> irgi atsirado <č> (*kviečia* 3, *svočias* 3), <š> (*išvydusios* 3, *šiupinio* 3). Be to, įsivesta *DiLG1893* nebuvo raidė <ū> ilgajam balsiui žymėti (*būtinai* 3, *kaldūnus* 3, *kūmus* 3, *svogūnais* 4) – ji vartota ir 1894-ųjų *Ūk* Nr. 9–12. O asmeniniuose tekstuose 1895–1896 m. *Didžiulienė* šių raidžių nevartojo, teberašė <cz>: *Skaicziau* (*Didžiulienė* 1895-10-17 1v), <sz>: *Duszyte* (*Didžiulienė* 1895-10-17 1r), <u> [u]: *liudna* (*Didžiulienė*, 1896-11-18 5v). Be to, kaip ir pirmas leidimas, *DiLG1895*, skirtingai nuo *Didžiulienės asmeninės rašybos*, išspausdinta su <uo>, <v>, instr. sg. f. su -a, gen. pl. su -ų (plg. 2 lentelę).

2 lentelė. *Didžiulienės asmeninė ir DiLG1895 rašyba*

Didžiulienės asmeninė rašyba (1895)	<i>DiLG1895</i>	<i>Ūk</i> 1895
<cz>, <sz>	<č>, <š>	<č>, <š>
<u>	<ū>	<u> (<i>Ūk</i> 9–12, 1894 <ū>)
<ū>	<uo>	<uo>
<w>	<v>	<v>
instr. sg. f. -q	-a	-a
gen. pl. -u	-ų	-ų

Taigi *DiLG1895* nuo asmeninės *Didžiulienės rašybos* skyrėsi dar labiau negu *DiLG1893* – nevienodai žymėta ne tik [uo] ir [v] bei instr. sg. f. ir gen. pl. galūnės, bet ir [č], [š], [u]. Vadinasi, iš šių knygų negalima spręsti apie autorės ortografiją: ji rašė baranauskiškai, o knygų rašyba derinta prie *Ūk*.

³ Nors *Varpa* ir *Ūkininką* leido ta pati redakcija, 1890–1893 m. juose skirtingai žymėti priebalsiai [č] ir [š]. Tokią dvejopą ortografiją lėmė orientacija į skaitytoją (plačiau žr. Venckienė 2004, 207–212).

1904 m. Tilžėje išėjo dar du aptariamąsios knygos leidimai: Petras Mikolainis išleido knygą tuo pačiu pavadinimu *Lietuvos gaspadinė*, o Schoenke's spaustuvėje pasirodė *Gaspadinystės Knyga, arba Pamokinimai kaip prigulinčiai yra sutaisomi valgiai*. Šių leidimų ortografija tokia pati kaip *DiLG*1895, tik Schoenke's leidime nebuvo raidės <ū>. Tuo metu Didžiulienė atsiskė Baranausko ortografijos ir pradėjo orientuotis į *Varpo* ir *Ūkininko* kalbos modelį.

3.2. TĖVYNĖS SARGO LEIDINIAI.

3.2.1. DOMINYKAS TUMĖNAS. *TS* bendradarbis Dominykas Tumėnas⁴, kaip ir Tumas, rašė ta ortografija, kuri buvo pasirinkta *TS*. Keičiantis *TS* ortografijai, keitėsi Tumėno rašyba – leidinys jam neabejotinai darė įtakos.

1896 m. Tumėno knyga *Kaip andedama politura*, pirmasis *TS* leidinys (Nr. 1 priedas), išspausdinta *TS* ortografija, taip pat ir su <û> (*polituruoti* 4, *vandû* 5). Ši raidė Tumėnui nepatiko, jis 1896 m. vartojo digrafą <uo>: *nuomonę, užrekomenduoti* (Tumėnas 1896-02-14 1v). Tumui jis rašė: „Jeigu rašom ie, tai – pagal konsekvenciją – reikia rašyti uo (nežinau, dėlko tamsta paskutiniamę lakštę rašei ū ir ie)“ (Tumėnas 1896-02-14). Taigi *TS* redakcija Tumėno knygos ortografiją irgi taikė prie savo leidinio.

3.2.2. ANTANAS BARANAUSKAS. Antano Baranausko, sukūrusio savo rašomosios kalbos modelį, knygų ortografija jau yra analizuota (Venckienė 2015, 100–120), tačiau čia prisimintina 1899 m. *TS* išleista jo knyga *Graudys Verksmai ir kitos naujosios giesmės* (*TS* Nr. 2 priedas; toliau – *BarGV*). Leidimą parengė tuometis *TS* redaktorius Tumas. Knygoje liko tik tos Baranausko ortografijos ypatybės, kurios atitiko laikraščio kalbos modelį: rašmenys <cz>, <sz> (*szvencziausį* 32), vardažodžių instr. sg. f. ir iness. pl. formos su nosinį balsį žyminčia raide galūnėje (instr. sg. f. *su Bažnyčių* 21; iness. pl. *Aszarosę* 3, *Rasztuosę* 19). Tačiau Baranausko raidžių <ë> [ie], <û>, <l> [l'], <ł> [l], <w> *BarGV* nebuvo, plg.: *szviesa* 3, *Buczioja* 5, *Aniolai* 3, *nuliudę* 3, *svietę* 3; jos nevirtotos ir *TS*. Be to, knygoje, kaip ir *TS*, žymėtas [č], [dž] minkštumas, plg.: *Bažnyčių* 21, *žodžiai* 23, nors Baranauskas jo nežymėjo.

Nuo autoriaus ortografijos skyrėsi *TS* būdingos ir *BarGV* vartotos *u* kamieno vardažodžių nom. pl. formos su *-ys* (*Dangys* 20) ir gen. pl. su *-(i)ų* (*Akių* 3) (plg. 3 lentelę).

⁴ Dominykas Tumėnas 1897-aisiais pats redagavo *TS* (Nr. 7–11).

3 lentelė. Baranausko asmeninės ir BarGV ortografijos skirtumai

Baranausko ortografija	BarGV	TS 1899
<cz> [č'], <dž> [dž']	<czi>, <dži>	<czi>, <dži>
<ë>	<ie>	<ie>
<l> [l'], <ł> [l]	<l>	<l>
<û>	<uo>	<uo>
<w>	<v>	<v>
instr. sg. f. -q, -ę	-q, -ę	-q, -ę
nom. pl. -us	-us	-us
gen. pl. -u	-u	-u

Tikėtinausia, kad *BarGV*, išspausdinti laikantis *TS*, o ne autoriaus ortografijos, pasirodė be jo žinios. Pats Baranauskas siekė savo rašomosios kalbos modelį išlaikyti ir spausdintuose darbuose, buvo jį įvedęs ir Žemaičių (Telšių) vyskupo raštinėje.

4. JONO BASANAVIČIAUS ATVEJIS. Sekdamas Baranausko ir Kazimiero Jauniaus tradicija rašomojoje kalboje derinti tarmių ypatybes, Basanavičius kūrė savo bk modelį, teikė naujus rašmenis. *Auszroje* (1883–1886) įvedęs diakritines raides <č> ir <š>, vėliau diakritiką jis ėmė žymėti po rašmeniu: <ç>, <đ>, <ņ>, <ş>, <ţ>, <ż>. 1884–1904 m. Rytų Prūsijoje ir JAV išėjo penkiolika Basanavičiaus knygų. Jų ortografija nevienoda, bet ne tik dėl autoriaus pažiūrų kaitos, o ir dėl spaustuvinių, leidėjų įtakos.

4.1. KNYGŲ SPAUSDINIMAS RYTŲ PRŪSIJOJE. Savo ortografijos inovacijas – <ţ> (aukštaičių [č], žemaičių [t]) ir <-ņ> nosiniams balsiams žymėti (<aņ, eņ, iņ, uņ>), Basanavičius pirmą kartą pristatė ir pademonstravo 1884-aisiais Otto von Mauderode's išspausdintoje knygoje *Oškabaliun dainos* (toliau – *BasOD*). Be jų, vartota ir <û> [uo] (*Oškabaliūs* 3)⁵.

Po metų, 1885-aisiais, irgi Mauderode's spaustuvėje išspausdintose knygose *Žiponas bei žipone* (toliau – *BasŽbŽ*) ir *Žirgas ir vaikas* (toliau – *BasŽiV*) taip pat vartota <ţ> (*BasŽbŽ priešastįun* 6, *ţionai* 5; *BasŽiV bitiulystaņ* 6), <ņ>, jau ne tik vardažodžių acc. sg., bet ir gen. pl., dalyvių galūnėse (*BasŽbŽ atraden* 15, *sukrovenš* 14). Be to, šiose knygose įsivesta dar viena

⁵ Nors spaustuvė pasirūpino reikiama spaudmenimis, suvienodinti ortografiją nesistengta. Basanavičiaus rankraščių [ž] <Z, z, 3> *BasOD* pakeista diakritinėmis raidėmis <Ž> (*Žalomjom* 'žaliosiomis' 39) ir <Ž> (*Žalioj* 44), <ż> (*nesidžauksu* 4) ir <ż> (*pasidžauksu* 4). Veikiausiai tebuvo svarbu žymėti diakritiką, o jo forma dar nebuvo apibrėžta.

diakritinė raidė – <đ> [dž] (*BasŽbŽ Balađio* 6, *prađianą* 6; *BasŽiV skunđesi* ‘skundžiasi’ 8, *đaugesi* ‘džiaugiasi’ 9). Atrodo, kad diakritiko forma čia pasirinkta spaustuvės, nes Basanavičiaus laiškuose <č> [č] ir <đ> [dž] rašyta su į tą pačią pusę išlenktu lankeliu, plg. kiek vėlesnį, 1894-02-06 laišką: *norėčiau, meldju* (Basanavičius 1894-02-06). Kaip ir *BasOD*, *BasŽbŽ* ir *BasŽiV* išspausdinta su <ž> ir <z>.

Mauderode’s spaustuvė pasirinko, kad Basanavičiaus ortografija jo 1885 m. knygoje būtų išlaikyta, nors iš korespondencijos aišku, kad dėl to vėlavo spaudos darbai⁶.

1885 m. dar viena Basanavičiaus knyga – *Isz priežasties atradimo Lietuvoje raszyto akmens* (toliau – *BasIPA*) išspausdinta Jurgio Mikšo spaustuvėje. Darbas perspausdintas iš tų metų *Auszros* (toliau – *A*) Nr. 12, jo ortografija tokia, kokia buvo *A* – su <ą, ę, į, ū>, <cz, sz>, <dž>. Čia nebuvo nei Basanavičiaus inovacijų <-ņ>, <ț>, <đ>, nei to meto jo rankraščiuose vartotos <š>, plg. *išsiuntju* (Basanavičius 1885-06-29, 1r).

1891 m. Basanavičiaus knygą *Apie senoves Lietuvos pylis* (toliau – *BasASLP*), parengtą iš 1883 m. *A* Nr. 1–6 ir 8/10, 1884 Nr. 1/3 straipsnių, išspausdino Martynas Jankus. *BasASLP* suvienodinta įvairavusi tų *A* numerių rašyba: pasirinkta <cz> (*A* <cz> ir <č>), <sz> (*A* <sz> ir <š>); <l> (*A* <l> ir <ł>), <v> (*A* <w> ir <v>), <uo> (*A* <û> ir <uo>), *A* <ż> pakeista <ž>. *BasASLP* nebuvo autoriaus rankraščiuose vartotų <đ> [dž] (plg. *didžiausiu* 9), <š> (plg. *szendien* 5), <ț> [č] (plg. *aukszcio* 8), <û> (plg. *vanduo* 7). Iš Basanavičiaus 1890 m. gruodžio 29 d. laiško Jankui aišku, kad neturėta reikiamų spaudmenų: „gaila man labai, kad š, đ, ț ne turi, bet kan jau darysu?“ (Basanavičius 1890-12-29). *BasASLP* iš autoriaus ortografijos liko tik nosinių balsių žymėjimas digrafais su <-n> (tiesa, su nediakritine <-n>) (*dienan* acc. sg. 10, *tikyben* acc. sg. 10, *Brolin* acc. sg. 19, *žmoniun* gen. pl. 9). Taigi Jankaus spaustuvė neturėjo spaudmenų <š>, <đ>, <ț> ir veikiausiai <ņ>.

1893 m. vėl Mauderode’s spaustuvėje išspausdinta Basanavičiaus knyga *Etnologiškos smulkmenos* (toliau – *BasES*). Kaip ir ankstesnėse šios spaustuvės spausdintose knygoje, čia vartotos <đ> (*međiokle* 12), <ț> (*šimtmetjun* 5), <û> (*kraštuse* 5), o nosiniai balsiai žymėti digrafais su <-n> (*diden dalin gubernijun* 5, *kraštan* acc. sg. 7).

Savo idėjas dėl bk ortografijos (ir tarmės) Basanavičius plačiau išdėstė 1899 metais⁷ knygelėje *Prie historijos musun rašybos* (toliau – *BasPH*). *BasPH* irgi spausdino Mauderode, vartoti rašmenys <đ>, <ț>, <û>, taip pat digrafai su <-n> nosiniams balsiams žymėti (žr.

⁶ 1885 metų liepą Mauderode rašė Basanavičiui apie užtrukusią diakritinių rašmenų gamybą (Mauderode 1885-05-17). Dėkoju dr. Birutei Triškaitei už pagalbą šifruojant laiško rankraštį.

⁷ Prkalboje nurodyta data – 1898 m. gruodis.

4 lentelę). Be to, *BasPH* siūlyta į lietuvių ortografiją įtraukti daugiau naujų raidžių: <æ> plačiajam [e] žymėti; <ę> [ie]; <ç> [č] garsažodžiuose ir skoliniuose; <ş> [š]; <ž> [ž]. Tačiau knygos tekste jie nevertoti.

4.2. KNYGŲ SPAUSDINIMAS JAV. SPAUSTUVIŲ IR LEIDĖJŲ ĮTAKA. XIX a. paskutiniaisiais metais Basanavičius savo knygas spausdino JAV. 1898–1899 m. *Lietuviszkai-trakiszkos studijos* (1898), *Lietuviszkos pasakos* (1898[1899]), *Medega musu tautiszkai vaistinykystai* (1898) buvo išleistos kaip *Dirvos* leidiniai. Juose Basanavičiaus rašmenys <đ>, <ş>, <ţ>, <ŭ> ir <-n> nosiniams balsiams žymėti nebuvo vartoti, tik *Lietuviszkai-trakiszkose studijose* išlaikytas autoriaus rašybos bruožas nosinius balsius žymėti digrafais su <-n> (*lietuviškuman* acc. sg. 7, *teviszken* acc. sg. 6, *tautun* gen. pl. 6).

Iš korespondencijos galima suprasti, kad spaustuvė (veikiausiai Vinco Šlekio) reikiamų spaudmenų neturėjo; Basanavičius jų pageidavo, bet ne reikalavo:

Kas link rašybos – man malonu būtų, kad jas su mano liter. đ, ť ir n in accus. sing. et gens. plural. spausdintumėt; bet tų literų neturint, galite jas spausdinti „Vienybės“ rašyboje. Iš priešasties rašybos mums susipykti neteks (Basanavičius 1897-01-09, 4).

Basanavičiaus ortografija neišlaikyta ir XX a. pradžioje JAV kaip *Dirvos* leidiniai išėjusiose knygoje *Lietuviszkos pasakos* (1902) ir *Ožkabalių dainos* (1902) (žr. 4 lentelę). Kad autorius norėjo ją išlaikyti, matyti iš korespondencijos. Rengiant spaudai 1902 m. *Ožkabalių dainų* leidimą, jis rašė tuomečiam *Dirvos* redaktoriui Antanui Milukui:

Dainos tur būt spaudinamos mano rašyboje. Reikalingą skaitlių literų c d s t z u⁸ pasisteliuokit pagal pridėtą čionais jų pavyzdį, ant mano conto [sąskaitos] – kiek reikės, aš [už] jais užmokėsiu. Šitų literų aš turiu parsigabenęs iš „Schriftgieserei Flinsch’o“ Frankfurte ant Maino apie 9–10 kilogramus, kas man kaštavo circa [apie] 60 frankų. Gaila, kad aš jų Jums per pačią prisiųstie negaliu. Pas jus manding ne daugiau kaip kokius 10 dolerių kaštuos (Basanavičius [b. d.a], 240).

1901 m. vasario 9 d. Basanavičius Milukui irgi rašė apie reikalingus spaudmenis:

⁸ Turima galvoje raidės <ç>, <đ>, <ş>, <ţ>, <ž> ir <ŭ>.

Mano literose, nekalbant apie vuodeguotaisias, randasi dar e, u, kurių pirmąją jūs jau turite, o vieton u (su o viršuje) galima būtų ir uo statyti. Pritaikant vuodeguotaisias literas prie tų Stagaro spaustuvės, reikėtų pavyzdžio vuodegučių dėlei liejenyčios paduot prisiųstaisias mano literas, kad tais vuodegaites gražiai padaryti, kaip manose (Basanavičius [b. d.b], 241).

Kaip matyti, Basanavičius dėjo pastangas, įkalbinėjo leidėją pasirūpinti reikiamais spaudmenimis, siūlėsi padengti jų įsigijimo išlaidas. Vis dėlto į autoriaus nuomonę neatsižvelgta.

Basanavičiaus ortografija neišlaikyta ir „Lietuvos“ spaustuvės knygoje *Lietuviškos pasakos yvairios* (1903–1904) ir *Iš gyvenimo vėlių bei velnių* (1903)⁹. Iš laiško Antanui Olšauskui, kuris rūpinosi jo *Lietuviškų pasakų yvairių* leidimu, matyti, kad autoriui tai nepatiko:

Siunčiu aš Jums su šituomi korektas, kurias teikitės akylai pataisyti [...] Man labai gaila, kad Jūs ar kas kitas mano autoriškų tiesų, kas link ortografijos, nedabojat ir visai savvališkai taisot ten, kur pataisymas nėra daleistas (Basanavičius 1904-09-25, 248).

Taigi nors Basanavičius siekė skleisti savo ortografijos modelį, jį sustabdė JAV spaustuvinių ir leidėjų sprendimas remtis pasauliečių periodikos ortografija. Po 1904-ųjų savo rašmenų <đ>, <ţ>, <ŭ> ir digrafų su <-n> nosiniams balsiams žymėti atsisakė ir pats Basanavičius.

4 lentelė. Rašmenų <đ> (<đ>), <ţ>, <ş>, <ŭ>, <-n> vartoseną Basanavičiaus knygoje

Basanavičiaus ortografija	<ţ>	<đ>	<ş>	<ŭ>	<-n>
<i>BasOD (Mauderode, 1884)</i>	+	-	-	+	+ <-ŋ>
<i>BasŽbŽ (Mauderode, 1885)</i>	+	+ <đ>	-	+	+ <ŋ>
<i>BasŽiV (Mauderode, 1885)</i>	+	+ <đ>	-	+	+ <ŋ>
<i>BasIP (Mikšas, 1885)</i>	-	-	-	+	-
<i>BasASLP (Jankus, 1891)</i>	-	-	-	-	+ <-n>
<i>BasES (Mauderode, 1893)</i>	+	+ <đ>	-	+	+ <-n>
<i>Lietuwiskai-trakiszkos studijos (Šlekys, 1898)</i>	-	-	-	-	+ <-n>
<i>Lietuwiskos pasakos („Dirva“, 1898[1899])</i>	-	-	-	-	-

⁹ Toje spaustuvėje spausdintas ir laikraštis *Lietuva*. Kaip nurodė Subačius, 1898 m. *Lietuvos* redakcija tinkamiausia bk pripažino *Varpo* ortografiją (Subačius 2004, 191).

<i>Lietuwizškos pasakos („Dirva“, 1899)</i>	-	-	-	-	-
<i>Medega musu tautiškai vaistininkystai (Šlekys, 1898)</i>	-	-	-	-	-
<i>BasPH (Mauderode, 1899)</i>	+	+ <đ>	+	+	+ <-n>
<i>Lietuviškos pasakos (Stagaras, 1902)</i>	-	-	-	-	-
<i>Ožkabilių dainų (Stagaras [Šlekys], 1902)</i>	-	-	-	-	-
<i>Lietuviškos pasakos yvairios („Lietuva“, 1903–1904)</i>	-	-	-	-	-
<i>Iš gyvenimo vėlių bei velnių („Lietuva“, 1903)</i>	-	-	-	-	-

Basanavičiaus vartoti rašmenys <đ>, <š>, <ţ>, <ŭ> ir <-n> (<-n>) nosiniams balsiams žymėti spaustuviniškams kėlė sunkumų, neturėta reikiamų spaudmenų (jie išlaikyti tik Mauderode's spaustuvės leidiniuose), o XX a. pradžioje jie nepatiko ir leidėjams, jau pripažinusiems pasaulietinės periodikos ortografiją. Taigi autorius atsidūrė tarp dviejų siekių – skleisti savo ortografijos modelį ir spausdinti savo darbus.

5. IŠVADOS

Iki XX a. pradžios, nesant kodifikuoto bk modelio, neretai autorių ir jų knygų leidėjų pasirinktas ortografijos variantas buvo nevienodas. Knygų, kurias leido *Ūkininko, Tėvynės sargo* redakcijos, ortografija derinta prie šių periodinių leidinių. Liudvikos Didžiulienės knyga *Lietuvas gospadinė Ūkininko* redakcijos 1893 m. buvo išleista laikantis šio laikraščio ortografijos: su <uo>, <v>, instr. sg. f. -a, gen. pl. -u; 1895 m. – su <č>, <š>, <uo>, <ū>, <v> instr. sg. f. -a, -e, gen. pl. -u. Iš autorės rankraščių matyti, kad ji tuo metu dar rašė baranauskiškai, su <cz>, <sz>, <ŭ>, <w>, nevartojo <ū>, žymėjo nosinį balsį instr. sg. f. galūnėje, o gen. pl. rašė su -u.

Dominyko Tumėno knygą *Kaip anedama politura* (1896) *Tėvynės sargas* irgi išleido savo ortografija, su raide <ŭ> [uo], nors jis vartojo <uo>.

Antano Baranausko *Graudys Verksmai* (1899), išleisti kaip *Tėvynės sargo* priedas, taip pat išspausdinti laikantis laikraščio, o ne autoriaus ortografijos: vartoti rašmenys <ie> (Baranausko <ë>), <l> [l] ir [l'] (Baranausko <ł> [l] ir <l> [l']), <uo> (Baranausko <ŭ>), <v> (Baranausko <w>). Be to, skirtingai nuo Baranausko, žymėtas [č], [dž] minkštumas, rašyta nosinė balsė (i)u kamieno vardažodžių nom. pl. ir visų vardažodžių gen. pl. galūnėse.

Vadinasi, būtų netikslu teigti, kad rašytojai buvo perėmę periodinių leidinių ortografiją – jų tekstai buvo ir redaguojami atsižvelgiant į leidėjų pasirinktą kalbos modelį.

Knygų ortografijai dėl riboto savo inventoriaus įtakos turėjo ir spaustuvės. Jono Basanavičiaus knygos *Isz priežasties atradimo Lietuvoje raszyto akmens* (1885) Jurgio Mikšo ir *Apie senoves Lietuvos pylis* (1891) Martyno Jankaus spaustuvėse išspausdintos be jo rašmenų <đ>, <ț>. Tik Otto von Mauderode's spaustuvė parūpino Basanavičiui reikalingų spaudmenų ir 1884–1899 m. net penkios knygos: *Oškabaliu dainos*, *Žiponas bei žipone*, *Žirgas ir vaikas*, *Etnologiškos smulkmenos* ir *Prie historijos musun rašybos*, išspausdintos su jo vartotais <đ>, <ș>, <ț>, <û> ir <-n> (<-n>).

1898–1904 m. Basanavičiaus knygos *Lietuviszkai-trakiszkos studijos*, *Medega musu tautiszkai vaistinykystai*, *Lietuviškos pasakos*, *Oškabalių dainos*, išėjusios kaip *Dirvos* leidiniai, ir *Iš gyvenimo vėlių bei velnių* bei *Lietuviškos Pasakos yvairios*, išleistos „Lietuvos“, autoriaus ortografijos neatspindi. Veikiausiai tai lėmė ne tik ribotos spaustuvių galimybės (Basanavičius siūlėsi finansuoti reikiamų spaudmenų įsigijimą), bet ir leidėjų pozicija laikytis pasirinkto pasaulietinės periodikos ortografijos modelio. Pasiūlęs bk ortografijos inovacijų, Basanavičius negalėjo jų išlaikyti savo knygose ir taip pristatyti, skleisti visuomenėje.

Taigi iš spausdintų darbų ne visada galima spręsti apie autoriaus ortografiją. XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje būta dvejopų standartų: korespondencija galėjo būti rašoma vienaip, o knygos dėl leidėjų ar spaustuvinių įtakos spausdinamos kitaip.

Literatūra ir šaltiniai

A – Auszra, Ragainė, 1883–1886.

BarGV – [Baranauskas Antanas,] *Graudų Verksmai ir kitos naujosios giesmės*, žinotinos žmonėms Katalikams, ypacziai-gi iszdavėjams Maldakningių, Priemazga prie N. II „Tėvynės Sargo“, [Tilžė: J. Schoenke's spaustuvė], 1899.

Basanavičius Jonas [b. d.a], Laiškas Antanui Milukui, *Jonas Basanavičius, Raštai* 15(2), Publicistika, recenzijos. Iš gyvenimo kronikos ir laiškų, parengė K. Aleksynas, sudarė, įvadą ir paaiškinimus parašė L. Sauka, Vilnius: LLTI, 2004, 239–240, <http://www.knygadvaris.lt/?id=122&par=61&lang=lt&Gid=7557>.

Basanavičius Jonas [b. d.b], Laiškas Antanui Milukui, *Jonas Basanavičius, Raštai* 15(2), Publicistika, recenzijos. Iš gyvenimo kronikos ir laiškų, parengė K. Aleksynas, sudarė, įvadą ir

paaikškinimus parašė L. Sauka, Vilnius: LLTI, 2004, 241, <http://www.knygadvaris.lt/?id=122&par=61&lang=lt&Gid=7558>.

Basanavičius Jonas 1885-06-29, Laiškas Martynui Jankui; VUB RS: F1 – D 403.

Basanavičius Jonas 1890-12-29, Laiškas Martynui Jankui; VUB RS: F1 – D 1200.

Basanavičius Jonas 1894-02-06, Laiškas Petruai Mikolainiui, https://www.limis.lt/detali-paieska/perziura/-/exhibit/mediaObjectPreview/319283236/319283260?exhibitPreviewportlet=WAR_limiskportlet_backUrl=%2Fdetali-paieska%2Fperziura%2F-%2Fexhibit%2Fpreview%2F319283236%3Fs_id%3DsrZ8lceqICasXZF8%26s_ind%3D5%26valuable_type%3DEKSPONATAS.

Basanavičius Jonas 1897-01-09, Laiškas nenustatytam asmeniui; LLTI BR: F 2 – 2194, 4.

[Basanavičius Jonas] 1898, *Lietuviszkai-trakiszkos studijos* I. Parasze D-r J. Basanaviczius, Shenandoah, Pa.[: Šlekio spaustuvė].

[Basanavičius Jonas] 1898, *Medega musu tautiszkai vaistinykystai*, Parupino Dr. J. Basanaviczius, Atspausta isz „Dirvos“, Shenandoah Pa.[: V. Šlekio spaustuvė].

[Basanavičius Jonas] 1898 [1899], *Lietuviszkos pasakos* I. Medega lietuviszkai mitologijai, Surinko D-ras J. Basanaviczius, Shenandoah, Pa.: „Dirvos“ spaustuvėje.

[Basanavičius Jonas] 1902, *Lietuviszkos pasakos* II, Surinko Dras J. Basanavičius, Išleista kaštaitis kunigų: J. Kuro, M. Szedvydzio ir A. Kaupo, Shenandoah, Pa.: V. J. Stagaros spaustuvė.

[Basanavičius Jonas] 1902, *Ožkabalių dainos*, surinko D-ras J. Basanavičius, Shenandoah, Pa.[: V. J. Stagaros (V. Šlekio) spaustuvė].

[Basanavičius Jonas] 1903, *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*, surinko Dr. J. Basanavičius, Chicago, Ill.: Turtu ir Spauda „Lietuvos“.

[Basanavičius Jonas] 1903, *Lietuviškos Pasakos yvairios*, surinko Dr. J. Basanavičius. Dalis I, Chicago, Ill.: Turtu ir Spauda „Lietuvos“.

[Basanavičius Jonas] 1904, *Yvairios Lietuviškos Pasakos*, surinko Dr. J. Basanavičius. Dalis III, Chicago, Ill.: Turtu ir Spauda „Lietuvos“.

[Basanavičius Jonas] 1904, *Lietuviškos Pasakos yvairios*, surinko Dr. J. Basanavičius. Dalis II, Chicago, Ill.: Turtu ir Spauda „Lietuvos“.

Basanavičius Jonas 1904-09-25, Laiškas Antanui Olšauskui-Olszewskiui, *Jonas Basanavičius, Raštai* 15(2), Publicistika, recenzijos. Iš gyvenimo kronikos ir laiškų, parengė

K. Aleksynas, sudarė, įvadą ir paaiškinimus parašė L. Sauka, Vilnius: LLTI, 2004, 248, <http://www.knygadvaris.lt/?id=122&par=61&lang=lt&Gid=7565>

BasASLP – [Basanavičius Jonas], *Apie senoves Lietuvos pylis*, Paraszė J. Basanavičius, Tilžėje: Raszytojo kasza ant naudos „L. M. Draugystos“ Baltimoreje, Spaustuve pas M. Jankaus, 1891.

BasES – [Basanavičius Jonas], *Etnologiškos smulkmenos*, paraše Dr. J. Basanavičius, Tilžėje: Rašytojo kaštu ant naudos „L. M. Draug.“ Amerikoje, Spaustuveje Otto von Mauderodes, 1893.

BasIPA – [Basanavičius Jonas], *Isz priedzasties atradimo Lietuvoje raszyto akmens*, parasze Jonas Basanaviczius, skyriumi nutraukta isz 12. num. „Auszros“ 1885 m., Tilžėje: spauda Mikszu Jurgio, 1885.

BasOD – [Basanavičius Jonas], *Oškabaliun dainos*, surinktos ir išdūtos per Jonan Basanavičių, Tylžėje: Spaustuvej' Otto iš Mauderodes, 1884.

BasPH – [Basanavičius Jonas], *Prie historijos musun rašybos*, parašė dr. J. Basanavičius, Tilžė: spaustuveje Otto v. Mauderodes, 1899.

BasŽbŽ – [Basanavičius Jonas], *Žiponas bei žipone ir auksingumas bei sidabringumas lietuviškun dainun*, Paraše Jonas Basanavičius, Tilžėje: Spaustuveje Otto iš Mauderodes, 1885.

BasŽiV – [Basanavičius Jonas], *Žirgas ir vaikas*, vistariškai-arkeologiškas ištyrinėjimas Jono Basanavičiaus, Tylžėje: spausta rašejo kašta ant „Byrutes“ gero, 1885.

Didžiulienė Liudvika 1895-10-17, Laiškas Stanislovui Didžiuliui; LMAVB RS: F 94 – 15/7.

Didžiulienė Liudvika 1896-09-15, Laiškas Stanislovui Didžiuliui; LLTI BR: F 1 – 513/1.

Didžiulienė Liudvika 1896-11-18, Laiškas Stanislovui Didžiuliui; LMAVB RS: F 94 – 15/7.

[Didžiulienė Liudvika] 1904, *Gaspadinystės Knyga, arba Pamokinimai kaip prigulinčiai yra sutaisomi valgiai*, Tilžė: Kaštu ir spauda spaustuvė J. Schoenke.

[Didžiulienė Liudvika 1904,] *Lietuvos gospadinė arba Pamokinimai kaip prigulinčiai suvartoti Dievo dovanas*, parašė Žmona, trečias spaudimas, Tilžė: išleido P. Mikolainis.

DiLG1893 – [Didžiulienė Liudvika], *Lietuvos gospadinė, arba Pamokinimai kaip prigulincziai suvartoti Dievo dovanas*, paraszė Žmona, Priedas prie „Ukininko“ Nr. 4, Tilžė[: Mauderode's spaustuvė], 1893.

DiLG1895 – [Didžiulienė Liudvika], *Lietuvos gospadinė arba Pamokinimai kaip prigulinčiai suvartoti Dievo dovanas*, parašė Žmona, Tilžė: išleista M. Noveskio, 1895.

Kučinskienė Aistė 2019, *Kultūrišku keliu. Juozo Tumo-Vaižganto laiškai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Kudirka Vincas 1896-12-15, Laiškas Petruui Mikolainiui; VUB RS: F 1 – E 246

Mauderode Otto von 1885-05-17, Laiškas Jonui Basanavičiui; LLTI BR: F 2 – 1167.

Skrebys Jurgis 1937, Prelatas Povilas Januševičius tautos dirvonuose, *Lietuvos mokykla* 11, 706–717.

Subačius Giedrius 2001, Spaustuvininkų įtaka rašybai ir jų standartams, *Archivum Lithuanicum* 3, 129–151.

Subačius Giedrius 2004, Double Orthography in American Lithuanian Newspapers at the Turn of the Twentieth Century, *Studies in Baltic and Indo-European Linguistics*, in Honor of William R. Schmalstieg, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamin' Publishing Company, 189–201.

TS – Tėvynės sargas, Tilžė, 1896–1904.

[Tumas Juozas] 1898, *Gydymas nuo pratrakimo ir nuo raupų įcziepijimu, Tėvynės sargo* 8 priedas, [Tilžė: J. Schoenke's spaustuvė],

[Tumas Juozas] 1898, *Patarmės Rodos prideranczio elgimos, Tėvynės sargo* 2 priedas, [Tilžė: J. Schoenke's spaustuvė].

Tumas Juozas 1912-07-11, Laiškas Aleksandrui Dambrauskui; VUB RS: F 1 – E 118.

[Tumėnas Dominykas] 1896, *Kaip andedama politura*, [Tėvynės sargo 1 priedas,] paraszė Antanas Dailidė, Vilniuje [Tilžė: M. Jankaus spaustuvė Bitėnuose].

Tumėnas Dominykas 1896-02-14, Laiškas Juozui Tumui; VUB RS: F 1 – D 232.

Ūk – Ūkininkas, Ragainė, 1890–1905.

Venckienė Jurgita 2004, Dvejopa XIX a. pabaigos lietuviškų laikraščių rašyba, *Raidžių draudimo metai*, Vilnius: LII leidykla, 207–212.

Venckienė Jurgita 2005, Trisdešimt šeši *Aukso altoriaus* maldaknygės leidimai (1885–1907): santykis su bendrinės kalbos raida, *Archivum Lithuanicum* 7, 93–123.

Venckienė Jurgita 2015, Antano Baranausko bendrinės rašomosios kalbos idėjos ir jų (ne)realizacija spaudiniuose (XIX amžiaus pabaiga–XX amžiaus pradžia), *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 4, sudarė Vilija Ragaišienė, Violeta Meiliūnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 87–129.

Venckienė Jurgita 2019, Stanislovo ir Liudvikos Didžiulių ortografijos kaita: nuo Antano Baranausko prie bendrinės kalbos, *Baltu filologija* 28(2), 203–217.

Zinkevičius Zigmas 1992, *Lietuvių kalbos istorija* 5. *Bendrinės kalbos iškilimas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Gauta: 2020-09-15

Priimta: 2020-12-15